

О. Д. Василюк

КАЇРСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ АЛЬ-АЗГАР У ДОСЛІДЖЕННЯХ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

Зацікавленість академіка Агатангела Юхимовича Кримського розвитком освіти на Арабському Сході почалася ще в часи його перебування в Бейруті. Після закінчення московського Лазаревського інституту східних мов він був там у науковому відрядженні у 1896–1898 роках. Тоді ж, як сам зазначав згодом, на прохання редактора часопису “Буковина” Осипа Маковея підготував “серед арабської людности” статтю “про культурний рівень арабських провінцій”. Ця розвідка “Мусульманство і яка його доля жде” надрукована не була, але пізніше в трохи переробленому вигляді увійшла до його книги “Мусульманство и его будущность. Прошлое ислама, современное состояние мусульманских народов, их умственные способности, их отношение к европейской цивилизации” 1899 року [Епістолярна... 2005, 468]. За деякий час ця значно доповнена робота була опублікована українською мовою у Львові під назвою “Мусульманство і його будучність”. У 1903 році в “Древностях восточных. Трудах Восточной комиссии Московского археологического общества” була надрукована його розвідка “Всемусульманский университет при мечети ’Азхар в Каире, его прошлое, его современная наука, печать и журнальная деятельность”, в якій перу співавтора твору Борису Міллеру належали деякі переклади з арабської, зокрема статті о. Маллона з бейрутського журналу “аль-Машрик” про історію закладу. Теми університету аль-Азгар торкався Агатангел Юхимович й у деяких своїх публікаціях у “Санкт-Петербургских ведомостях” та “Сыне отечества” за 1905 рік. І, нарешті, у 83 числі “Збірника історично-філологічного відділу ВУАН” за 1928 рік було надруковано “До історії вищої освіти у арабів та дещо про арабську Академію наук”, куди Кримський подав два своїх нариси – “Школа, письменство й освіта в турецько-арабських краях за передреволюційної доби на грані ХІХ–ХХ вв.” та “Старий схоластичний мусульманський університет при мечеті Азгар у Каїрі”. Названі роботи послідовно розкривають тему дослідження протягом тридцяти років, і тому їх, безперечно, можна об’єднати в цьому огляді.

У своїх дослідженнях Агатангел Кримський насамперед зазначає, що в мусульманському світі здавна існували сприятливі умови для розвитку шкіл, оскільки головним їхнім завданням було навчити дитину читанню Корану та необхідних молитов. А оскільки і Коран, і молитви були написані староарабською мовою, що не вживається нині в повсякденні навіть арабами, не те що іншими народами, це потребувало обов'язкового навчання навичкам читання. Тому, насамперед, зосереджені навчальні заклади були при мечетях під керівництвом улемів. Було два типи шкіл – мектеб (початкові школи, де навчали читанню, а іноді письму) та медресе (духовні семінарії, засновані при великих мечетях) [Крымский 1903, 170–171].

Кримський звертає увагу на те, що Пророку Мухаммаду в хадісах навіть приписувався вислів: “Вчення обов'язкове для кожного мусульманина та мусульманки”. У своїй роботі він вступив у заочну полеміку з Ісмаїлом Гаспринським, який в своїй праці “К истории просвещения” в часописі “Переводчик-Терджиман” писав, що “тільки іслам дав всьому людству поштовх до розвитку шкільної освіти” [Крымский 1903, 170].

Зазвичай школи існували за рахунок вакуфів, тобто були безкоштовні. Агатангел Юхимович зазначає, що такий порядок протримався протягом багатьох століть, тоді як початок ХІХ ст. приніс до арабського світу європейський вплив. А середньовічні мектеби та медресе залишилися як єдині освітні заклади в далеких від Європи країнах. Найбільш розвиненими в галузі шкільництва арабськими країнами стали Сирія (яка перебувала під турецьким володарюванням) та Єгипет (який був відносно самостійним, але під контролем англійців). Кримський писав, що освітній процес у них останнім часом зазнав значних змін.

У Турецькій імперії такі світські навчальні заклади, як військова імператорська академія та медична імператорська школа заснував Махмуд ІІ (1808–1839). Абд аль-Маджид 1846 року віддав початкові мектеби у державне управління, а після його реформи 1869 року державні світські школи поділялися на мектеб сиб'ян (початкові) та мектеб рушдійє (міські двокласні училища, які вважалися середніми навчальними закладами). У столиці імперії був заснований “Султанський мектеб”. Цей заклад вважався університетом, хоча Агатангел Юхимович не поділяв такої думки,

незважаючи на чималу освітню програму, яку викладали в ньому. Існували також нечисленні спеціалізовані школи – медичні, інженерні, учительські та ін. Духівництву ж залишили лише старовинні медресе в якості мусульманських духовних семінарій [Кримський 1928, IV–VI]. Тоді як у Сирії, де мешкало багато християн, значний вплив мали християнські місіонери, які засновували початкові школи майже в усіх великих селах. Американці створили в Бейруті 1866 року “Сирійську протестантську колегію”, по закінченню якої видавався атестат зрілості. При ній же існував медичний факультет. Перші викладачі намагалися вести освітній процес арабською мовою, чим дали поштовх цікавості учнів до класичної арабської літератури, яка на теренах Сирії почала забуватися. Не залишилися осторонь освітнього процесу на цих землях і їхні конкуренти єзуїти. Вони також засновували безліч початкових шкіл по всій країні. Створений “Університет св. Йосипа” був поділений на світську колегію, семінарію та медичний факультет. В університетській друкарні видавалося багато творів, у тому числі пам’яток старовинної арабської літератури [Крымский 1903, 171].

В Єгипті теж з’явилося достатньо багато європейських закладів. Але тут все ж таки більш значну роль відіграла місцева влада. За часи правління Мухаммада Алі (1805–1848) та його наступників (тобто за 100 років) мережа початкових, середніх та вищих навчальних закладів вкрила всю країну. І хоча, на думку Агатангела Юхимовича, єгипетські володарі не вповні розуміли значення освіти для розвитку держави (на військові цілі витрачалося значно більше коштів), їхні реформи призвели до позитивних наслідків. Заснована була всеарабська Академія наук (хоча лише для словесності). До учительського інституту, школи права та управління, школи мистецтв та ремесел, школи єгиптології вступали студенти з усього арабського світу. Хоча, констатує Кримський, єгиптяни віддавали перевагу для отримання медичної освіти європейським закладам Бейрута. Взагалі, зазначає Агатангел Юхимович, між Єгиптом та Сирією відбувався значний взаємобмін студентами, які бажали отримати найякіснішу освіту в обраній сфері. Так що, на думку Кримського, можна сказати, що вищі навчальні заклади Єгипту та Сирії доповнювали собою один одного, складаючи для арабів єдине ціле [Крымский 1899, 90–95].

І все ж, Кримський у статті 1903 року пише, що “центр арабської образованности и арабской литературной жизни в настоящее время – Египет”. І такий висновок він робить, бо там після реформ поряд з європейськими освітніми закладами продовжував існувати схоластичний університет при мечеті аль-Азгар, “служащий рассадником мусульманского консерватизма, талантливый и мощный враг европейских новшеств” [Крымский 1903, 172].

Як відомо, місто Каїр було засновано мамлюком Джаугаром ібн Абдаллагом фатимідського халіфа аль-Му‘ізз лі-дін-Аллага. Цей халіф вів свій рід від блискучої (“загра”) Фатіми й тому назвав побудовану у 972 р. мечеть Азгар на її честь. А найстаріший мусульманський університет при мечеті аль-Азгар осередком наук і літератури став у 988 р. під час правління його сина Азіза бі-л-Лага Абу Мансура Нізара. Розквіту ж школа аль-Азгар досягла за Хакіма бі-амрі-Ллага. Тут викладалися арабська філологія та богословське законодавство (фікх). Студенти прибували з усіх кінців мусульманського світу. Саме в мечеті аль-Азгар у п’ятницю читали хутбу (молитву за правлячого володаря) [Кримський 1928а, 55–56].

Все змінилося за династії Ейюбідів. Салах ад-Дін майже на 100 років закрив школу та читання п’ятничної молитви в аль-Азгарі. Тільки після правління Загира Бейбарса становище поступово почало виправлятися. В аль-Азгарі емір Більбек Хазандар побудував нові приміщення, де читалося мусульманське право відповідно до школи імама Шафії, вивчався Коран, викладалися хадіси та богословські тонкощі, догматика. Знову звідусіль стікалися студенти до Каїра. Землетрус 1303 р. зруйнував будівлі, але не університет. Протягом наступних століть він тільки розширювався, набуваючи все більшої ваги в ісламському світі. Додалося викладання гомілетики та арабської філології. Остання набула тут такої ваги, що можна вповні стверджувати – “не будь цієї медресе, арабська мова не залишилася б мовою права в мусульманських країнах” [Кримський 1928а, 58–59].

У своїх статтях Кримський перелічує видатних викладачів аль-Азгара, які залишили помітний внесок у різних науках – насамперед богослов’ї та арабській філології, а також риториці, філософії, логіці, астрономії, медицині та математиці. Тут були представлені всі чотири мусульманські юридичні школи – зали-

шилися роботи азгарійців й малікітського напрямку, й шкіл Шафії та Абу Ханіфі, й послідовників Ахмада ібн Ханбала.

Він наводить статистичні дані, передруковані з азгарійської газети “аль-Муайяд” кримським журналом “Переводчик-Терджи-ман” (№ 43, 23 листопада 1901 р.): “О величайшей школе всего мусульманского мира при мечети Азхар помещены следующие сведения: в ея библиотеке находится 20 000 томов. Учащиеся собираются в эту медресу со всех сторон, и в настоящее время число их составляет 8 573 студента, которых обучают 226 преподавателей. Для каждого из четырёх мусульманских томов есть отдельные помещения. Маликитских преподавателей – 71, а студентов 2 030; шафиитских преподавателей 96, студентов 3 876; ханифитских преподавателей 66, студентов 2 632; ханбалитов – 3 преподавателя, 35 студентов” [Крымский 1903, 188]. Агатангел Юхимович вказує на деякі неточності, подані про університет у цьому бахчисарайському виданні. Тут же наводить світові статистичні дані 1900 р., за якими аль-Азгар – третій у світі за чисельністю студентів (після Паризького та Берлінського університетів).

Для арабської ж мови аль-Азгар був “как бы светлым маяком, где свет его ярко сиял”. Тобто так характеризується роль азгарійської філологічної школи, її викладачів у збереженні арабської мови як міжнародної, оскільки після розпаду аббасидської держави внутрішніми мовами більшості новостворених країн стали місцеві мови. Кримський зазначає, що ті науки, які процвітали в стінах університету, принесли свої плоди. І ці плоди протягом багатьох століть приносили користь учням, особливо тим, які докладали значні зусилля та енергію для їхнього вивчення, мали талант та природні здібності [Крымский 1903, 183–184].

У перші роки ХХ ст. в каїрському університеті перебувало до 10 тисяч студентів з усього мусульманського світу. Щоб стати кадіями або муфтіями, більшість із них вивчали ханіфітське право, яке з часом замінило шафіїтське. Юриспруденція поділялася на два відділення – теорію (моамеле) та практику (ібаде), перша з яких є вченням про релігійні зобов’язання (наприклад, подорож до Мекки), а друга – більш земні справи, як-то шлюбні, майнові та інші права. Принципи логіки викладалися за творами Аристотеля. Незмінним залишалось вивчення класичної арабської мови

та інших предметів, додалися ще історія та географія. Всі студенти були звільнені від військового призову й навчалися безкоштовно. Як і раніше, всі витрати покривалися доходами з вакуфів [Крымский 1903, 185].

У 1872 році уряд заснував у стінах аль-Азгара ще й світську вищу школу, назвавши її Будинком наук (*Дар ал-‘улум*). Її метою була підготовка протягом чотирьох років вчителів для молодших та середніх шкіл. Згодом ввели ще один п’ятирічний курс для навчання на кадіїв та муфтіїв. Але азгарські шейхи вважали ці новаторства підривом основ університету, оскільки така система мала свої хиби. Тож за кілька років світська школа стала називатися “Арабським вчительським інститутом” (*Кисм аль-муаллімін аль-араб*) із викладанням там: тлумачення Корану, мусульманського законодавства, мовних наук, всесвітньої історії, географії, арифметики, геометрії, хімії, фізики, каліграфії. Випускники цього закладу зробили багато корисного для подальшого розвитку шкільної освіти [Кримський 1928а, 66–68].

У кількох своїх публікаціях Кримський також докладно аналізує видавничу діяльність цього культурного осередку. Підкреслює те велике значення для мусульманського світу, яке має публікація різних творів – богословських та юридично-богословських. Старовинні рукописи, що зберігалися в університеті, отримували нове життя. Надруковані на дешевому папері, вони коштували недорого, й тому придбати їх міг кожний правовірний. Ці азгарські книжечки можна було зустріти в найвіддаленіших країнах, якщо там жили мусульмани. І в Російській імперії, в бібліотеці якого-небудь гірського кавказького аула чи найменшого села Поволжя, могло знайтися таке видання [Кримський 1928а, 69].

Важливою вважає Агатангел Юхимович і практику, коли визначні праці європейських сходознавців перевидавалися в аль-Азгарі. До того ж, зазначає Кримський, азгарські шейхи ще й коригували та виправляли помилки своїх європейських колег. Так що такі єгипетські книги (до того ж, ще й дешевші за свої аналоги з Європи) користувалися незмінною популярністю у орієнталістів світу. Друкували вони і багато класичної літератури. А такі праці, колосальні за значенням та величезні за обсягом, як найстаріший звід тлумачень на Коран Табарі (помер 923 р.) або старовинні багатотомні арабські тлумачні словники і т. ін., ще довго

не були б видані, якби не працелюбні вчені з аль-Азгару. Відзначаючи високий рівень творів, виданих азгарійцями, тим не менш Агатангел Юхимович пише, що іноді вони цензурували тексти. Наводить приклад із виданням Ша'рані, де з публікації видалили сторінки критики мусульманського духівництва. До того ж, пише Кримський, хоча сучасні вчені університету аль-Азгар є найкращими хранителями та представниками класичної арабської мови, європейські науковці іноді краще відчують дух мови, користуючись принципами порівняльного мовознавства. На відміну від перевидань класики, праці сучасних азгарійських вчених дуже важко читаються, бо перенасичені маловживаними словами та термінами. Вони не намагаються надати своїм творам легкості викладення, а тому іноді страшенно нудні для читання, на відміну від творів арабів, вихованих європейцями, які часто вживають майже європейську конструкцію мови, тільки з арабськими словами [Кримський 1928а, 69–71].

Далі Агатангел Юхимович аналізує друк преси в Єгипті, в тому числі в університеті аль-Азгар. При цьому він спирається не тільки на свої особисті спостереження, але й користується працями інших сходознавців, зокрема роботою “The Arabic press in Egypt” відомого берлінського арабіста Мартіна Гартманна. Ще з часів правління Мухаммада Алі 1832 року в Каїрі була заснована газета “Єгипетські події” (“Ахбар Миср”). Але він та його наступники не були схильні дозволити існування вільної періодики. Тільки за часів правління Ісмаїла-паші (1863–1879) єгипетській пресі було надано деяку свободу, і кількість газет та журналів стрімко зросла. Тофік-паша (1879–1892) ще більше лібералізував видавничу справу. Цей процес вже не зупинився й при настанні англійського протекторату [Кримський 1928а, 71].

Ще у своїй роботі “Мусульманство и его будущность” Кримський звертав увагу на те, що з арабського світу, зокрема Бейрута, до Єгипту переїздило багато сучасних літераторів та видавців, бо цензура там була не така прискіплива [Крымский 1899, 95]. Агатангел Юхимович цитує свою ж роботу “История арабов и их халифата”, де зазначає, що “бегство в Египет – явление, известное со времен Иосифа”. Він досліджує різницю в характерах араб-сирійця та араба-єгиптянина [Крымский 1903, 199–201]. Сирійці-християни, на думку Агатангела Юхимовича, були природними

публіцистами. При цьому він згадує, як змінилася греко-римська література під впливом сирійських письменників, Лукіана Самосатського, твори якого в перекладі арабською мовою були популярні й серед сучасних читачів [Крымский 1903, 193]. Кримський зазначає, що вплив сирійців на єгипетські газети та журнали величезний, вони практично взяли їх у свої руки, водночас запаливши й освічених єгиптян до писання в газети.

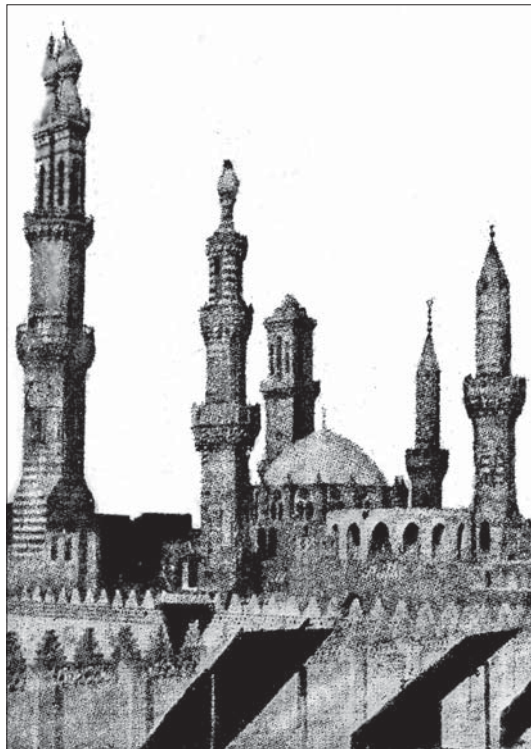
У той час періодичні видання Єгипту фактично поділялися на ісламофільські та прозахідні, які в свою чергу були франкофільські та англофільські. Кримський наводить приклади їхнього постійного суперництва за читача. За даними “аль-Машрик”, на 1903 рік всього друкованої в Єгипті періодики було 120 газет та журналів, з них арабською – 87, інші французькою, англійською мовами.

Агатангел Юхимович докладно описує аль-азгарські журнали та газети – “аль-Муайяд”, “аль-Адала”, “Танта”, “аль-Са‘ика”, “аль-Іслам”. Зазначає, що вони, звичайно, ісламофільські. Кримський дає високу оцінку діяльності сучасного йому редактора та власника найбільшого видання аль-Азгара – газети “аль-Муайяд” (“Богоспоможена”) каїрця Алі Юсуфа, констатує його величезний журналістський талент і водночас засуджуючи намагання маніпулювати думками людей. У той же час відмічає, що навіть у гострій полеміці видання не забуває про спільні національні інтереси арабів-мусульман та арабів-християн, толерантно ставиться до появи, наприклад, жіночого журналу, ніколи не критикує християнську пресу без вагомих причин. Чого не може сказати, зокрема, про газету “аль-Адала”, на сторінках якої часто з’являлися войовничі статті, що популяризували негативне ставлення до всього немусульманського. Водночас Агатангел Юхимович висловлює думку про те, що природна терпимість арабів не дасть роздмухати ворожнечу до європейської цивілізації, що культивують деякі азгарські органи [Кримський 1928а, 72–78].

У своїй статті Кримський писав: “...школе Азхар, мы пожелаем..., чтобы она не ограничивалась, как раньше, изучением богословских наук и лишь началами гуманитарных знаний, но чтобы и она, подобно университетам, существующим в столичных городах Европы, оказалась для восточных студентов источником желательных научных сведений, которые просвещали бы

их ум и способствовали человеку достигъ своего высшаго предела и познать Бога, этого наилучшаго просветителя” [Крымский 1903, 188].

Хочеться зазначити, що хоча з написання останньої зі статей академіка Кримського минуло майже сто років, їхні висновки актуальні й досі в багатьох аспектах. А університет аль-Азгар працює й донині та динамічно розвивається. Хоча в ньому і сталися переміни, незмінними залишилися надбаня століть. Нині там навчаються десятки тисяч молодих чоловіків та жінок із багатьох країн на майже 30 факультетах та інших підрозділах [www.azhar.edu.eg/En/u.htm]. А отже один із найстаріших навчальних закладів світу каїрський університет аль-Азгар (що означає “блискучий”) має блискуче майбутнє.

Мечеть аль-Азгар. Видял ззовні (фото з видання А. Кримського)

Мечеть аль-Азгар. Видягд зсередики (фото з видання А. Кримського)

ЛІТЕРАТУРА

Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. Київ, 2006.

Гурницький К. И. Агафангел Ефимович Крымский. Москва, 1980.

Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Київ, 2005. Т. 1 (1890–1917 рр.).

Крымский А. Мусульманство и его будущее. Москва, 1899.

Крымский А. Всемусульманский университет при мечети 'Азхар в Каире, его прошлое, его современная наука, печать и журнальная деятельность // Древности восточные. Труды Восточной комиссии Московского археологического общества. 1903.

Кримський А. Школа, письменство й освіта в турецько-арабських краях за передреволюційної доби на грані ХІХ–ХХ вв. // Збірник історично-філологічного відділу ВУАН. 1928. № 83.

Кримський А. Старий схоластичний мусульманський університет при мечеті Азгар у Каїрі // **Збірник історично-філологічного відділу ВУАН.** 1928а. № 83.

Кримський А. **Твори в п'яти томах.** Т. 5. Кн. 1. Київ, 1973.

Фалькович І. Рец. на: Акад. Аг. Кримський та Ол. Боголюбський “До історії вищої освіти у арабів та дещо про Арабську Академію Наук”. Київ, 1928 // **Східний світ.** 1929. № 1–2 (7–8).

www.azhar.edu.eg/En/u.htm.